

NATIONAAL VERBOND VAN HET KATHOLIEK
SECUNDAIR ONDERWIJS

LEERPLAN SECUNDAIR ONDERWIJS

GESCHIEDENIS

TWEEDE GRAAD KSO - TSO

B
Z-27
(1,90)

B
Z-27(1,90)

Geschiedenis : tweede graad KSO - TSO, 1ste leerjaar / 2de leerjaar (1 u./
w.) / Nationaal Verbond van het Katholiek Secundair Onderwijs. - Brussel :
Licap, 1990. - 16 S. - (Leerplan secundair onderwijs)
Einheitssacht.: Lehrplan <Belgique> / Geschichte / 1990
Zweite Stufe KSO - TSO, 1. Schuljahr / 2. Schuljahr (1 Std./W.)

94/1075

Georg-Eckert-Institut BS78

1 223 174 6

**NATIONAAL VERBOND VAN HET KATHOLIEK
SECUNDAIR ONDERWIJS**

GUIMARDSTRAAT 1 - 1040 BRUSSEL

LEERPLAN SECUNDAIR ONDERWIJS

GESCHIEDENIS

Tweede graad KSO - TSO
1ste leerjaar/2de leerjaar (1 u./w.)

Georg-Eckert-Institut
für internationale
Schulbuchforschung
Braunschweig
Schulbuchbibliothek

94 / 1075

B

Z-27 (1, 30)

I N H O U D

blz.

1. DE BEGINSITUATIE	4
2. DOELSTELLINGEN VAN HET VAK GESCHIEDENIS IN HET S.O.	4
2.1. Algemene doelstellingen	4
2.2. Specifieke doelstellingen voor de tweede graad	5
3. LEERINHOUDEN	5
3.1. Inleiding op de leerinhouden van het 1ste en 2de leerjaar van de tweede graad	5
3.2. Eigenlijke leerinhouden van het 1ste leerjaar van de tweede graad	7
3.3. Eigenlijke leerinhouden van het 2de leerjaar van de tweede graad	8
4. METHODOLOGISCHE WENKEN	9
4.1. Exemplarische uitwerking	9
4.2. Differentiatie	9
4.3. Didactische werkvormen	9
4.4. Didactische hulpmiddelen	10
5. BIBLIOGRAFIE	10
5.1. Middeleeuwen	10
5.2. Nieuwe Tijd	13

1. DE BEGINSITUATIE

Op het einde van de eerste graad hebben alle leerlingen met de geschiedenis van de Prehistorie en van de Oudheid kennis gemaakt. Ze hebben een elementair inzicht gekregen in het verschijnsel van de tijd. Ze hebben ervaren hoe de mensen zich, in een langdurige aanzet van vele millenia, van jagende nomaden tot sedentaire dorps- en stadbewoners ontwikkelden en hoe ze vanuit de eerste stadsstaten en stroomculturen tot bewoners van grote rijken uitgroeiden. Het Nabije Oosten was daarbij het aangewezen geografisch kader.

Met de studie van Hellas en Rome verschoof dit geografisch kader naar de Middellandse Zee-wereld. Het chronologisch kader kon vollediger en nauwkeuriger opgevuld worden. De menselijke activiteiten werden complexer en konden in centrale thema's herkend worden. Deze thema's en hun interactie werden in twee grote doorsneden, nl. de eeuw van Pericles en de eeuw van Augustus verduidelijkt.

Meteen leerden de leerlingen een aantal belangrijke historische vaardigheden: zij kunnen historische gegevens in tijd en ruimte situeren, tijdlijnen en kaarten gebruiken en elementaire kritische vragen ten aanzien van bronnen stellen.

2. DOELSTELLINGEN VAN HET VAK GESCHIEDENIS IN HET SECUNDAIR ONDERWIJS

2.1. Algemene doelstellingen

Het leervak geschiedenis in het Secundair Onderwijs staat in voor een wezenlijk onderdeel van de persoonlijkheidsvorming en de sociale vorming, nl. de historische vorming.

Deze historische vorming resulteert uiteindelijk in een historisch bewustzijn, d.w.z.

- dat men bewust is van de tijdsgebondenheid van elk individueel en maatschappelijk handelen;
- dat men inziet dat het heden een schakel tussen verleden en toekomst is;
- dat men weet welke de grote ontwikkelingsgang van de mensheid is en welke factoren die ontwikkeling beïnvloedden;
- dat men aandacht heeft voor de continuïteit en verandering, voor de samenhang en de interactie, voor het lange-termijn perspectief in de maatschappelijke processen;
- dat men zelfstandig zijn handelen richt volgens de waardenschaal die ook vanuit een waarheidzoekende omgang met de geschiedenis opgebouwd is.

Dit historisch bewustzijn is essentieel voor de bestaansverheldering en de zelfbepaling van de leerlingen.

Het historisch bewustzijn, als einddoelstelling van het vak geschiedenis in het Secundair Onderwijs is het resultaat van een lang, gestadig leerproces, progressief gespreid over de zes leerjaren en telkens naar inhoud en methode aangepast aan het ontwikkelingsniveau van de leerlingen. In elk van de zes jaren dienen daarom volgende doelstellingen nagestreefd te worden:

1. de cumulatieve opbouw van een algemeen historisch referentiekader;
2. inzicht in evolutie en complexiteit van het maatschappelijk gebeuren;
3. inzicht in de tijds- en standplaatsgebondenheid van het menselijk handelen;
4. inzicht in de verwevenheid van de 'nationale' en de algemene geschiedenis;
5. kritische omgang met het gevarieerd historisch informatiemateriaal;
6. interesse voor het eigen tijdsgebeuren en de historische factoren daarin;
7. inleving in andere samenlevingsvormen dan de huidige en dan de westerse;
8. waardering voor de fundamentele menselijke waarden in de geschiedenis van de mensheid;
9. bereidheid tot het nemen van eigen verantwoordelijkheid, met kennis van zaken, voor de verdere ontwikkeling van de samenleving.

2.2. Specifieke doelstellingen voor de tweede graad

Er wordt van de leerlingen verwacht dat ze:

- de behandelde feiten, personen en toestanden in tijd en ruimte kunnen situeren;
- de gehanteerde basisbegrippen in hun betekenis voor de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd kunnen omschrijven;
- de evolutie van de politieke, sociaal-economische, cultureel-religieuze kenmerken van de eerste en tweede fase van de Middeleeuwen en van de Nieuwe Tijd kunnen duiden;
- inzicht hebben in de samenhang tussen de politieke, socio-economische en cultureel-religieuze kenmerken van de Middeleeuwen (agrarische en stedelijke) en de Nieuwe Tijd;
- inzicht hebben in het feit dat bepaalde fenomenen van de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd hebben doorgewerkt in de latere evolutie en tot op heden;
- interesse hebben voor de geschiedenis van de eigen streek en voor de overgebleven sporen uit de betrokken perioden;
- interesse hebben voor de andere culturen waarmee de Westerse samenleving in contact komt: de islam;
- zich inleven in het dagelijks leven van de mens uit de Middeleeuwen en Nieuwe Tijd en in de situatie van de gewone man en vrouw;
- in toenemende mate historische informatie over een probleem uit de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd leren verzamelen, beschrijven, ordenen, bespreken en kritisch bevragen.

3. LEERINHOUDEN

3.1. Inleiding op de leerinhouden van het 1ste en 2de leerjaar van de tweede graad

1) VERANTWOORDING VAN DE KEUZE

Het recent historisch onderzoek ziet de maatschappelijke ontwikkelingen tussen de 5de en 18de eeuw vooral als een lange-golfbeweging, de seculaire trend. Daarbij hoort de opvatting dat de verschillende maatschappelijke geledingen een in tijd en belangrijkheid variërende ontwikkeling kennen.

Deze opvatting impliceert dat, in de keuze en de verdeling van de historische inhoud, de meer permanente en langzaam evoluerende bewegingen sterker naar voren treden dan de zich snel opeenvolgende en wisselende evenementen. De tijd dat de geschiedenislessen bestonden uit een opsomming van gebeurtenissen - en dan vnl. van politieke en militaire aard - is definitief voorbij. De feiten moeten worden gezien als symptomen van dieper liggende structuren en mechanismen. Geschiedenis mag niet langer beschouwd worden als een verzameling eenmalige, unieke en uitzonderlijke gebeurtenissen.

Mede als gevolg van de nieuwe vragen die de historicus aan het verleden stelt en de nieuwe bronnen die worden aangeboord ontstaan nieuwe historische onderzoeksvelden en nieuwe historische inhouden. Naast politieke en militaire geschiedenis wordt voortaan een volwaardige plaats toegekend aan het demografische, economische, sociale, culturele, intellectuele, ideologische, religieuze, artistieke en mentale gebeuren.

2) KEUZE EN ORDENING VAN DE LEERINHouden

Om pedagogische en didactische redenen werden de leerinhouden gegroepeerd rond de volgende aandachtspunten: het probleem van de politieke machtsverhoudingen, de strijd van mens en samenleving om materieel te overleven, de zoektocht van zowel enkeling als gemeenschap naar de zin van het bestaan en een niet-Westerse samenleving.(islam)

Terwijl aan de ene kant de leerinhouden van het leerplan van essentieel belang zijn om bij de leerlingen het gewenste inzicht op te bouwen, is aan de andere kant de aangeboden leerstofordening slechts een model waar, naar eigen inzicht van de leraar en op een verantwoorde wijze kan worden afgeweken. De hoofdbekommernis is dat door middel van het vak geschiedenis de algemene en specifieke doelstellingen worden gerealiseerd.

3) CHRONOLOGISCHE AFBAKENINGEN

De ontwikkeling van de Westerse beschavingen tussen de val van het Westromeinse Rijk en de Franse Revolutie kenmerkt zich in meerdere domeinen, veeleer door eenheid en continuïteit dan door verscheidenheid en cesuren.

De traditionele indeling van dit meer dan 1000 jaar durend 'Ancien Régime' in 'Middel-eeuwen' en 'Nieuwe Tijd' impliceert meestal niet dat beide perioden diametraal tegenover elkaar zouden staan.

Een scherpe chronologische fasering is weliswaar zeer geschikt voor onderzoeks- en onderwijsdoeleinden maar werd door de betrokkenen niet steeds als zodanig ervaren. Zo was bijvoorbeeld de middeleeuwse mens ervan overtuigd dat hij de culturele traditie van het Oude Rome had voortgezet. Het dagelijks leven van de gewone man werd evenmin sterk beïnvloed door gebeurtenissen die traditioneel als grote cesuren worden gezien m.n. de 'ontdekking van Amerika', de 'val van Constantinopel' enzomeer. Vele aspecten van de cultuur die men vroeger 'typisch middeleeuws' pleegde te noemen - denken we aan de demografie - zijn blijven voortleven in de 'Nieuwe Tijd'.

Grote historische periodisering en zijn zelden toepasselijk op alle maatschappelijke geledingen tegelijk. De in het leerplan weerhouden cesuur van de 11de eeuw is hiervan een duidelijk voorbeeld. Terwijl de demografische en landschappelijke, de sociaal-economische (steden) en de politieke ontwikkeling vanaf de 11de eeuw belangrijke wijzigingen ondergaan, geldt dit voor andere (bv. de religieuze, de culturele, de staatkundige) slechts vanaf de 12de eeuw.

Ook de verdeling van de leerstof tussen het 1ste en 2de leerjaar van de tweede graad met als keerpunt de 15de eeuw, moet met een gelijkaardige voorzichtigheid en omzichtigheid worden geïnterpreteerd. Enerzijds is er de onmacht om de gevestigde periodisering te herzien: de historische onderzoekers zelf raken het niet eens over een fundamentele herindeling. Anderzijds kan niet worden ontkend dat in de loop van de 15de eeuw tal van ontwikkelingen die reeds onderhuids aanwezig waren, stilaan duidelijker naar voren treden en meer algemeen verspreid en aanvaard worden.

4) DE GEOGRAFISCHE AFBAKENING

In de tweede graad verschuift het zwaartepunt naar de Westeuropese ruimte, waar zich een Rooms-christelijke regio ontwikkelt. Daar tekent zich het contactgebied af tussen Germaanse en Romaanse culturen. De Lage Landen nemen hier een bijzondere plaats in en moeten exemplarisch behandeld worden.

Nochtans mag dit kader niet beperkend worden gezien. De contacten met de buurvolkeren zijn immers ook belangrijk geweest.

In het 2de leerjaar - tweede graad wordt dit geografisch kader verder doorbroken. De horizon wordt met de ontdekkingen en de kolonisatie naar de nieuwe werelden verlegd.

3.2. Eigenlijke leerinhouden van het 1ste leerjaar van de tweede graad

DE WESTERSE MIDDELEEUWEN VAN DE 5DE TOT DE 15DE EEUW

1) DE WESTERSE SAMENLEVING TOT IN DE 11DE EEUW

- *De strijd om de politieke en staatkundige macht*

- . Geo-politieke situering.
- . Volksverhuizingen en vorming van nieuwe rijken.
- . Groei naar het Westers eenheidsrijk van de Franken.
- . Verbod van het Frankrijk en de feodaliteit.

- *De strijd om het materiële bestaan*

- . De landbouw als belangrijkste, maar beperkte bron van inkomsten.
- . Het leven op een domein:
 - ° een zelfverzorgend economisch systeem;
 - ° kleinschalige samenlevingsverbanden;
 - ° beperkte interregionale handel.
- . De ongelijkheid tussen sociale groepen.

- *De strijd om de zin van het bestaan*

- . Het christendom verspreidt zich in West-Europa.
- . De rol van de kerk in de samenleving:
 - ° de kerk vergroot haar greep op de nog Germaanse samenleving.
- . Kloosters zijn cultuurcentra.

- *De Islam als een niet-Westerse samenleving.*

2) DE WESTERSE SAMENLEVING VAN DE 11DE TOT DE 15DE EEUW

- *De strijd om de politieke en staatkundige macht*

- . Geo-politieke situering.
- . De gemeente als politieke macht.
- . Een voorbeeld van staatsvorming: onze gewesten in hun groei naar een Bourgondische staat.

- *De strijd om het materiële bestaan*

- . Demografische evolutie.
- . Vooruitgang van de landbouw dank zij nieuwe technieken.
- . Stedelijke expansie.
- . Het dagelijks leven op het platteland en in de stad.

- *De strijd om de zin van het bestaan*

- . Het tegenoffensief van het christelijk Westen: de kruistochten.
- . De rol van de kerk in de samenleving:
 - ° de kerk doordeesemt de samenleving.
- . De steden als cultuurcentra:
 - ° romaanse, Gotische kunst;
 - ° de Vlaamse Primitieven.

3.3. Eigenlijke leerinhouden van het 2de leerjaar van de tweede graad

DE NIEUWE TIJD VAN DE 15DE TOT HET MIDDEN VAN DE 18DE EEUW

- *De strijd om de politieke en staatkundige macht.*

- . De standenstaat evolueert in het voordeel van de vorst in Frankrijk en ten voordele van de standen in Engeland.
- . De Nederlanden:
 - ° in het Spaanse rijk;
 - ° de scheiding der Nederlanden;
 - ° de Zuidelijke Nederlanden na de scheiding tot ca. 1750.
- . Geo-politieke situering van het staatkundige Europa in het midden van de 18de eeuw, bv. door de opkomst van mogendheden als Pruisen en Rusland.

- *De strijd om het materiële bestaan*

- . Nieuwe technieken maken een nieuwe economie mogelijk.
- . Verovering, onderdrukking en uitbreiding van de overzeese gebieden door Spanje, Portugal, de Verenigde Provinciën, Engeland en Frankrijk.
- . Het hardnekkig zoeken naar een evenwicht tussen bevolking en landbouwproductie.
- . De Nederlanden, een zeer belangrijk centrum van de wereldeconomie:
 - ° handelskapitalisme dankzij de overzeese gebieden.
 - ° economische gevolgen van de scheuring der Nederlanden.
- . De sociale verhoudingen in de Nederlanden:
 - ° sociale verhoudingen en polarisatie op het platteland en in de stad;
 - ° het stedelijk leefmilieu;
 - ° sociale onlusten o.a. hongeropstanden en belastingrellen.

- *De strijd om de zin van het bestaan*

- . Breuk in de Westerse christenheid:
 - ° mistoestanden in de kerk leiden tot de protestantse hervorming;
 - ° de hervormingen binnen de Rooms-katholieke kerk o.a. het concilie van Trente.
- . De kunsten evolueren van renaissance naar barok.
- . De rationele wetenschap in dienst van de mens o.a. humanisme en empirisch onderzoek.

THEMATISCHE ONDERWERPEN

Het leerplan suggereert voor de tweede graad de mogelijkheid van enkele waardevolle thematische onderwerpen. De behandeling ervan is niet verplicht maar wel sterk aanbevolen.

Met die onderwerpen krijgt de leraar de kans om, afhankelijk van zijn eigen belangstelling en die van de leerlingen, enkele belangrijke historische ontwikkelingen op een meer thematische en globale wijze te behandelen. Bovendien kunnen zij op een specifieke didactiek worden afgestemd als groepswork, debat, dramatische werkvorm enz.

Het is aangewezen dat die onderwerpen slechts aan bod komen nadat de leerlingen vertrouwd zijn met het historisch referentiekader dat in de hoofdstroom van het leerplan aangeboden wordt.

- Een niet-Europese beschaving.
- De stad Antwerpen tussen de 15de en de 18de eeuw.
- Huisvesting in de stad en op het platteland.
- Hoe besteedde de kleine man zijn budget?
- Armoede, armen- en ziekenzorg.

- Vrouwen- en kinderarbeid.
- Onderwijs.
- De hekserij.
- Het mercantilisme.

4. METHODOLOGISCHE WENKEN

4.1. Exemparische uitwerking

De leerinhouden moeten zoveel mogelijk exemplarisch worden uitgewerkt. De Lage Landen bij de Zee vormen daarbij het geschikte uitgangspunt. Dus moeten het feitenmateriaal, het beeldmateriaal, de bronnen, de situering in tijd en ruimte zoveel als mogelijk is vanuit de eigen regionale geschiedenis worden gehaald. De keuze ervan wordt mede bepaald door de representativiteit, d.w.z. de mate dat feiten, beelden, bronnen kunnen veralgemeend worden naar de Westeuropese geschiedenis toe.

4.2. Differentiatie

Dit leerplan is voor het T.S.O. en het K.S.O. bestemd en moet verwezenlijkt worden binnen de beperking van slechts één lesuur per week. Daarom werden de leerinhouden sober gehouden en eerder als een groot referentiekader aangeboden. De leraar moet zelf op een verantwoorde wijze voor de invulling instaan. Deze vrijheid geeft hem ook een kans om eventueel thematische onderwerpen in te vullen.

Uitgaande van het niveau van de leerlingen en de aard van de studierichting kan de leerkracht nog eigen accenten leggen; hij/zij kan een eigen leerstofordening uitwerken, zodanig dat hij/zij binnen de lessen geschiedenis kansen heeft om een aantal waardevolle werkwijzen en methodes aan te wenden.

Binnenklasdifferentiatie blijft evenwel mogelijk. Zij zal niet systematisch aan bod komen, maar kan dat wel bij gelegenheid.

4.3. Didactische werkvormen

Het vak geschiedenis leent zich bij uitstek voor verschillende werkvormen. Een goede leraar zal er wellicht een afwisselend en verantwoord gebruik van maken: vertelvorm, exposé, leergesprek, klassediscussie, vraagstelling enzomeer.

De leraar kan afwijken van een zekere kwantiteit van lesinhouden, op voorwaarde dat hij/zij kwalitatief met geschiedenis bezig is en alzo ook specifieke niet-cognitieve doelstellingen kan bereiken. Een der grote doelen daarbij is de sympathie en de waardering voor de geschiedenis doen groeien.

De situering zowel in de tijd als in de ruimte moet met behulp van tijdbanden en historische kaarten zeer vaak aan bod komen. De inleving in het verleden moet door gepaste afbeeldingen en goed gekozen bronnen kunnen gebeuren. De visualisering van het verleden blijft daarbij een belangrijk hulpmiddel.

Afhankelijk van de klas en van de leraar kunnen verscheidene werkvormen functioneel zijn. De dramatische uitbeelding, het maken van collages met commentaar, het begeleiden, het door de leerlingen laten commentariëren van uitstappen en bezoeken kunnen erg nuttig en verfrissend zijn. Hier geldt dat het zelfontdekkend leren bij leerlingen het beste resultaat heeft, zowel wat betreft het assimileren van de leerinhouden als het vooruitgaan in vaardigheden.

4.4. Didactische hulpmiddelen

Naast het gebruik van de goede klassieke instrumenten, als handboeken, bordplannen, schriften, atlassen, wandkaarten, zijn de actieve bezoeken aan historische plaatsen, aan musea en tentoonstellingen sterk aan te bevelen.

Het ligt voor de hand dat een goed uitgerust geschiedenislokaal onmisbaar is voor het efficiënt en evenwichtig gebruik van de didactische hulpmiddelen.

Het is de verzamelplaats van wandkaarten en atlassen, naslagwerken, bronnenverzamelingen en vooral van de audiovisuele hulpmiddelen. Deze bieden steeds meer en steeds beter materiaal voor aanvullen, uitdiepen en verlevendigen van de geschiedenisles.

5. BIBLIOGRAFIE

In de regel werd bij de opstelling van de bibliografie met volgende criteria rekening gehouden. De lijst moest beperkt blijven tot een honderdtal titels, de werken moesten Nederlandstalig en van een recente datum zijn en mochten naar de inhoud de Middeleeuwen of de Nieuwe Tijd niet overschrijden. Algemene overzichten of werken die meerdere perioden omvatten werden hier bijgevolg niet opgenomen. Hiervoor zij verwezen naar de publicatie: "Bibliografie geschiedenisdidactiek", Leuven 1990.

5.1. Middeleeuwen

1) ALGEMEEN

DE BOER D.E.H., VAN HERWAARDEN J. en SCHEURKOGEL J., Middeleeuwen, Groningen, Wolters-Nordhoff, 1989, 457 pp.

JANSEN H.P.H., Geschiedenis van de middeleeuwen, 7de uitg., Utrecht-Antwerpen, Spectrum 1988, 580 pp, Aula 620

PERNOUD Regine, Afrekenen met de middeleeuwen, Beveren, Orion, 1981, 155 pp.

PLATT C., Panorama van de middeleeuwen, S.e. Bruna, 1988, 254 pp.

VERRYCKEN A., De middeleeuwse wereldverkenning, Leuven, Acco, 1990, 185 pp.

WEENINK J.B. (ed.), Herkennen wij de middeleeuwen?, Amsterdam, VU Uitgeverij 1988, 180 pp.

2) EERSTE MIDDELEEUEWEN

BARTELINK G.J.M., De geboorte van Europa. Van het laat-Romeins imperium naar vroege middeleeuwen, Muiderberg, Dick Coutinho, 1989, 166 pp.

BRONSTED J., Zo leefden de Vikingen ten tijde van de invasies tussen 800 en 1100, Baarn Hollandia, 1986, 320 pp.

JUNG E.F., De Germanen. Bedwingers van het Romeinse Rijk, Amsterdam, Brussel, Meulenhoff, 1978

WAHL R., Karel de Grote, vader van Europa, Amsterdam-Brussel, Elsevier, 1981

3) *TWEEDE MIDDELEEUWEN*

- BAUER R., e.a., De twaalfde eeuw. Een breuklijn in onze beschaving, Antwerpen, DNB, 1984, 127 pp.
- DUBY G., De kathedralenbouwers. Portret van de middeleeuwse maatschappij, 980-1420, Amsterdam-Brussel, Elsevier, 1984, 359 pp.
- HUIZINGA J., Herfsttij der middeleeuwen, 10de uitg., Haarlem, Tjeenk Willink, 1963, 408 pp.
- LEHMANN, J., De kruisvaarders. Avonturiers in de naam van God, Baarn, Forum boekerij, 1976, 320 pp.
- MAALOUF A., Rovers, Christenhonden, vrouwenschenners. De kruistochten in de Arabische kronieken, Utrecht, Kosmos, 1988, 307 pp.
- RELIQUET P., Der magie van het kwaad. Gilles de Rais en de middeleeuwen 1404-1440, Amsterdam-Brussel, Elsevier, 1980, 268 pp.
- RUNCIMAN S., De Siciliaanse vespers. Een geschiedenis van de mediterrane wereld aan het einde van de 13de eeuw, Amsterdam, Agon, 1988, 284 pp.
- TUCHMAN B., De waanzinnige 14de eeuw, Amsterdam-Brussel, Elsevier, 1980, 744 pp.

4) *POLITIEK*

- KLOEK F., De pauselijke banvloek: een geestelijk wapen in de middeleeuwse politiek, Amsterdam, Aramith, 1987, 139 pp.
- MOORE R.I., Ketters, heksen en andere zondebokken. Vervolging als middel tot macht, 950-1250, Baarn, Ambo, 1988, 158 pp.

5) *SOCIAAL-ECONOMISCH*

- AERTS E., DUPON W. en VAN DER WEE H., De economische ontwikkeling van Europa. Documenten, 1. Middeleeuwen 950-1450, Leuven, Univ. Pers, 1984, 304 pp.
- D'HAENENS A. (ed.), De wereld van de Hanze, Antwerpen, Mercatorfonds, 448 pp.
- DUBY G., De drie orden. Het zelfbeeld van de feodale maatschappij, 1025-1225, Amsterdam-Brussel, Elsevier, 1985, 441 pp.
- DUBY G., Geschiedenis van het persoonlijk leven. Dl I: Van het Romeinse rijk tot het jaar duizend. Dl.II: Van het feodale Europa tot de Renaissance, Amsterdam, Agon, 1988, 520 pp.
- ENNEN E., De Europese stad in de middeleeuwen, Haarlem, Fibula Van Dishoeck, 1978, 228 pp.
- LE GOFF J., De woekeraar en de hel. Economie en religie in de middeleeuwen, Amsterdam, Wereldbibliotheek, 1987, 119 pp.
- PERNOUD R., Vrouwen in de middeleeuwen. Haar politieke en sociale betekenis, Baarn, Ambo, 1986, 224 pp.
- STUIP R.E.V. en VELLEKOOP C., Gewone mensen in de middeleeuwen. Bundel studies aangeboden aan F.W.N. Hugenholtz, Utrecht, Hes, 1987

VAN WINTER J.M., Ridderschap, ideaal en werkelijkheid, 3de uitg., Haarlem, Fibula-Van Dishoek, 1981

6) *CULTUREEL*

BECKWITH J., Vroegmiddeleeuwse kunst, 2de uitg., 1987

BUMKE J., Hoofse cultuur, 2 dln., Utrecht-Antwerpen, Spectrum, 1989

ECO U., Kunst en schoonheid in de middeleeuwen, Amsterdam, Bert Bakker, 260 pp.

GENICOT L., Cultuurgeschiedenis der middeleeuwen, herdruk, Utrecht-Antwerpen, Spectrum, 1983, 352 pp., Aula 166

LE GOFF J., De cultuur van middeleeuws Europa, Amsterdam, Wereldbibliotheek, Kapellen, DNB, 1987, 503 pp.

KEMPERS B., Kunst, macht en mecenaat. Het beroep van schilder in sociale verhoudingen 1250-1600, Amsterdam, De Arbeiderspers, 439 pp.

PLEIJ H., Het gilde van de Blauwe Schuit. Literatuur, volksfeest en burgermoraal in de late middeleeuwen, 2de uitg., Amsterdam, Meulenhoff, 1982, 309 pp.

WENSELEERS L., De pels van de vos. Historische achtergronden van de middeleeuwse Reinaert-satire, Leuven, Kritak, 1989

7) *RELIGIEUS*

BATSELIER P. e.a., Benedictus, pater Europae, Antwerpen, Mercatorfonds, 477 pp.

BREDERO H., Christenheid en christendom in de middeleeuwen. Over de verhouding van godsdienst, kerk en samenleving, Kampen, Agora, Kapellen, DNB, 1986, 358 pp.

BROOKE C., Kloosterwerelden, Den Haag, 1974

DE BRUIN C.C., e.a., Geert Groote en de moderne devotie, Zutphen, Walburg pers, 1984, 152 pp.

NOLTHENIUS H., Een man uit het dal van Spoleto. Franciscus tussen zijn tijdgenoten, 2de uitg., Amsterdam, Querido, 1989, 360 pp.

VERGER J., Universiteiten in de middeleeuwen, Haarlem, Fibula-Van Dishoek, 1978, 160 pp.

8) *DE NEDERLANDEN*

BAUER R. e.a., Brabant in de twaalfde eeuw: een renaissance? Brussel, UFSAL, Centrum Brabantse geschiedenis, 1987, 193 pp.

DE BOER D.E.H., en MARSILJE J.W. (ed.), De Nederlanden in de late middeleeuwen, Utrecht-Antwerpen, Spectrum, 1987

DE KEYSER R. en DUPON W. (eds.), Politieke machtsverhoudingen in de vorstendommen Brabant, Loon en Vlaanderen (10de-14de eeuw), Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1988, 216 pp.

JANSEN H.P.H., Middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden, 6de uitg., Utrecht-Antwerpen, Spectrum, 1979

LECAT J.P., De Bourgondische uitdaging: bewogen levens in de late middeleeuwen, Brussel, Elsevier, 1985, 424 pp.

PREVENIER W. en BLOCKMANS W., De Bourgondische Nederlanden, Antwerpen, Mercatorfonds, 1983

5.2. Nieuwe Tijd

1) ALGEMEEN

BELIEN H.M. e.a., Een geschiedenis van Europa 1550-1815. Historisch overzicht, Haarlem, Gottmer Educatief, 1983, 366 pp.

DIEDERIKS H.A. e.a., Van Agrarische samenleving naar verzorgingsstaat. De modernisering van West-Europa sinds de vijftiende eeuw, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1987, 452 pp.

ERASMUS D., Lof der zotheid, Brussel, Elsevier, 1979, 2de druk, 232 pp. Uit het Latijn vertaald door DIRKZWAGER A. en NIELSON A.C.

LIS C. en SOLY H., Getemde arbeiders? Sociale politiek in West-Europa (einde 15de tot begin 20ste eeuw), 1985

PARKER G. en SMITH L.M., (eds.) De algemene crisis van de zeventiende eeuw, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1978, 220 pp.

ROORDA D.J. e.a., Nieuwe geschiedenis in teksten. Werkboek, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1984, 153 pp.

ROORDA D.J. e.a., Overzicht van de nieuwe geschiedenis. De algemene geschiedenis van het einde der middeleeuwen tot 1870, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1983, 388 pp.

SCHÖFFER I. en PARKER G., (eds), De algemene crisis van de 17de eeuw, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1980, 218 pp.

VAN OS M., Een kennismaking met de geschiedenis van de nieuwe tijd, Muiderberg, Dick Coutinho, 1984, 307 pp.

VERLINDEN C., Het ontstaan van de Atlantische beschaving. Van renaissance tot verlichting. (Geschiedenis van de Atlantische beschaving, dl.2), Gent, E. Story-Scientia, 1971, 2de druk, XXXIII-603 pp.

2) POLITIEK

BLOCKMANS W.P., Veranderde samenlevingen. De Europese expansie in historisch perspectief, Kapellen, De Sikkel, 1978, 141 pp.

EHNMARK A., De geheimen van de macht. Een essay over Machiavelli, Houten, Het Wereldvenster, 1988, 184 pp.

HUMBLE R., De ontdekkingsreizigers, Amsterdam, Time-Life boeken, 1979, 176 pp.

VAN DIJK J., Filips II, heerser van een wereldrijk. (Geschiedenis en cultuur paperbacks), Bussum, Fibula-Van Dishoeck, 1983, 132 pp.

VERLINDEN C., Koloniale geschiedenis in de 15de en 16de eeuw, Bussum, Fibula-Van Dishoeck, 1975, 162 pp.

WILKES J., Cortes en de verovering van Mexico, Bussum, Fibula-Van Dishoeck, 1976, 48 pp.

3) SOCIAAL-ECONOMISCH

BRAUDEL B P., Beschaving, economie en kapitalisme (15de-18de eeuw), 2 dln., Amsterdam, Contact, 1987 en 1989, 599 en 633 pp.

DOLLINGER P., De Hanze: opkomst, bloei en ondergang van een handelsverbond. (Aula-Boeken, 308), Utrecht en Antwerpen, Het Spectrum, 1967, 487 pp.

GAASTRA F.S., De geschiedenis van de VOC, Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1981, 176 pp.

LIS C. e.a., Op vrije voeten? Sociale politiek in West-Europa (1450-1914), Leuven, Kritik, 1985, 240 pp.

LIS C. en SOLY H., Armoede en kapitalisme in het pre-industrieel Europa, Antwerpen, De Standaard Uitgeverij, 1986, 2de druk, XXI-293 pp.

VANHEMELRYCK F., Misdadigers tussen rechter en beul, 1400-1800, Antwerpen en Amsterdam, De Nederlandse Boekhandel, 1984, 207 pp.

WALLERSTEIN I., Europese wereldeconomie in de zestiende eeuw. (Het moderne wereldsysteem 1), Nieuwkoop, Heureka, 1978, 470 pp.

WALLERSTEIN I., Mercantilisme en de consolidatie van de Europese wereld-economie 1600-1750. (Het moderne wereld-systeem 2), Weesp, Heureka, 1983, 439 pp.

4) CULTUREEL EN RELIGIEUS

ARIES P., Met het oog op de dood. Westerse opvattingen over de dood, van de middeleeuwen tot heden, Amsterdam, Wetenschappelijke Uitgeverij, 1980, 119 pp.

BASCHWITZ K., Heksen en heksenprocessen: de geschiedenis van een massawaan en zijn bestrijding, Amsterdam, Arbeiderspers, 1981, 2de druk, 488 pp.

BAXANDALL M., Schilderkunst en leefwereld in het quattrocento: een inleiding in de sociale geschiedenis van de picturale stijl, Nijmegen, Sun, 1986, 191 pp.

DRESEN-COENDERS L., Het verbond heks en duivel. Een waandenkbeeld aan het begin van de moderne tijd als symptoom van een veranderende situatie van de vrouw als middel tot hervorming der zeden, Baarn, Ambo, 1983, 328 pp.

PRICE J.L., Nederlandse cultuur in de gouden eeuw. (Aula. Het wetenschappelijk boek, 39), Utrecht en Antwerpen, Het Spectrum, 1976, 216 pp.

SPIERENBURGS P., De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preindustriële Europa, Hilversum, Verloren, 1988, 345 pp.

5) DE NEDERLANDEN

ALBERTS A., en VERLAAN J.E., (eds), Apologie of verantwoording van de prins van Oranje 1581 gevolgd door het Plakkaat van Verlating 1581 met enige begeleidende correspondentie. Historische inleidingen en aantekeningen, Nieuwkoop, Heureka, 1980, 159 pp.

- ASAERT G., De Antwerpse scheepvaart in de XVe eeuw (1394-1480). Bijdrage tot de economische geschiedenis van de stad Antwerpen. (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren. 25. nr.72), Brussel, Paleis der Academiën, 1973, XLI-505 pp.
- BAALBERGEN J., Van opstand tot onafhankelijkheid. De Unie van Utrecht en het ontstaan van een zelfstandige staat 1559-1609. 's Gravenhage, Staatsuitgeverij, 1979, 101 pp.
- BLOCKMANS W.P., e.a. Mobiliteit van cultuurdragers. Zwaartepunten in de Bourgondische Nederlanden. Zutphen, De Walburg Pers, 1981, 32 pp.
- BLOCKMANS W.P. Republiek tussen vorsten: Oranje, opstand, vrijheid, geloof. Zutphen, Walburg Pers, 1984, 184 pp.
- CALDECOTT-BAIRD D., (ed.) Huurling in de Lage Landen, 1572-1574. Bussum, Unieboek, 1977, 166 pp.
- CASTELAIN R., Het leven op ehethet platteland tussen Kortrijk en Oudenaarde (16e-18e eeuw). Oudenaarde, Vereniging voor vreemdelingenverkeer en monumentenzorg Oudenaarde, 1983, 230 pp.
- CAZAUX Y., De geboorte van een natie. De Nederlanden in de 16de en 17de eeuw. Antwerpen, De Nederlandse Boekhandel en Kampen, Kok Agora, 1985, 311 pp.
- DECAVELE J., (ed.) Eenheid en scheiding in de Nederlanden 1555-1585. Gent, Dienst voor Culturele Zaken, 1976, 273 pp.
- DECAVELE J., Vlaanderen tussen Spanje en Oranje. Willem de Zwijger en de Lage Landen in de zestiende eeuw. Gent, Stadsarchief en Museum Arnold Vander Haeghen, 1984, 107 pp.
- DENIS V., De Vlaamse schilderkunst 15de - 16de - 17de eeuw. Hasselt, Heideland-Orbis, 1976, 220 pp.
- GRAPPERHAUS F.H.M., Alva en de tiende penning. Zutphen, De Walburg Pers en Kluwer, 1982, 399 pp.
- GROENVELD S. e.a., De kogel door de kerk? De opstand in de Nederlanden, 1559-1609. Zutphen, De Walburg Pers, 1983, 2de herz.dr. 248 pp.
- HAKS D., Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw: processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuws gezinsleven. Utrecht, Hes, 1983, 2de druk, XX-305 pp..
- KLUIVER J.H., (ed.) De correspondentie tussen Willem van Oranje en Jan van Nassau 1578-1584. (De Nederlandse Historische Bronnen, dl.4), Amsterdam, Verloren, 1984, 143 pp.
- MEILINK-ROELOFSZ M.A.P. en VOSS V.B., De VOC in Azië. Bussum, Fibula-Van Dishoeck, 1976, 243 pp.
- PARKER G., Van beeldenstorm tot bestand. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1987, 332 pp.
- PARKER G., Het Spaanse leger in de Lage Landen. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1978, 332 pp.
- ROORDA D.J., (ed.), Ambassadeur in de Lage Landen. William Temple, Observations upon the United Provinces. Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1978, 166 pp.

SCHÖFFER I. e.a., De Lage Landen van 1500 tot 1780, Amsterdam en Brussel, 1978, Elsevier, 477 pp.

VAN ACKERE J., Barok en Classicisme in België (1600-1789). Bouwkunst, monumentale beeldhouwkunst, Brussel, Vokaer, 1974, 251 pp.

VAN DEURSEN A.T. en DE SCHEPPER H., Willem van Oranje: een strijd voor vrijheid en verdraagzaamheid, Weesp, Fibula-Van Dishoeck en Tiel, Lannoo, 1984, 160 pp.

VERLAAN J.E., (ed.), Apologie van Willem van Oranje. Hertaling en evaluatie na vierhonderd jaar, 1580-1980, Tiel en Amsterdam, Lannoo, 160 pp.

